

FØRREFORMATORISKE NORDISKE BIBELOVERSÆTTELSER

BODIL EJRNÆS

1. Indledning

Reformationstiden markerer et nybrud i Bibelens receptionshistorie ikke mindst i kraft af den bibeloversættelsesvirksomhed, som fulgte i kølvandet på reformationen. Det er et velkendt faktum. I fremstillinger af bibeloversættelsernes historie indtager *Luthers bibeloversættelse*, som udkom i 1534, da også en central plads. Ikke alene satte den bibeloversættelsesarbejde på programmet i de lande, der blev optaget af Luthers tanker, men Luthers oversættelse blev det direkte forlæg for en række bibeloversættelser til folkesprogene. Det gælder også den første danske helbibel, *Christian den Tredjes Bibel*, som udkom i 1550 – den danske Lutherbibel, som den ofte kaldes.¹

Det er imidlertid også almindelig kendt, at Luther ikke var den første, der påtog sig den opgave at oversætte Bibelen til et folkesprog, og standardværkerne nævner da også gerne i samme åndedrag, at bibelske tekster allerede i flere århundreder havde foreligget på tysk så vel som på andre europæiske sprog, ja, der eksisterede endog oversættelser af hele Bibelen. Disse førreformatoriske bibeloversættelser havde Vulgata som grundlag, og det var én af de epokegørende ting ved Luthers bibeloversættelse, at den lagde den hebraiske og græske tekst til grund.

Også i Skandinavien foregik der bibeloversættelsesarbejde, før de første helbibler forelå.² Således var der i årtierne forud for udgivelsen af *Christian den Tredjes Bibel* udkommet flere oversættelser til dansk af dele af Bibelen: to af Det Nye Testamente og et antal af gammeltestamentlige og apokryfe bøger.³ Men den skandinaviske bibeloversættelsehistorie rækker endnu længere tilbage i tiden. Ligesom i det øvrige Europa foregik der også i Skandinavien aktivitet på dette område allerede i middelalderen. Det var først og fremmest de gammeltestamentlige salmer og læsningerne fra Det Nye Testamente, man oversatte, og de tjente især liturgiske og homiletiske formål, men også andre bibelske tekster forelå på skandinaviske sprog i middelalderen, fx en svensk parafrase af Acta og en svensk oversættelse af det apokryfe Nikodemus' evangelium, og i en norrøn saga er der inkorporeret en oversættelse af dele af Makkabæerbøgerne.

Imidlertid findes der også mere substantielle bibelværker på nordiske sprog fra middelalderen, nemlig værker, der omfatter større dele af Det Gamle Testamente *i sammenhæng*, og det er dem, som jeg vil beskæftige mig med i dette bidrag. Der er tale om tre værker, et på hvert af de skandinaviske sprog, som i løbet af middelalderen havde udviklet sig fra et fælles nordisk sprog: norrønt i Vestsandinavien (dvs. Norge inkl. Island), svensk og dansk i Østskandinavien. Det drejer sig om:

-
1. At Luthers oversættelse var forlæg for *Christian den Tredjes Bibel* betyder dog ikke, at den var den eneste kilde. Folkene bag *Christian den Tredjes Bibel* inddrog højst sandsynligt også andre kilder som grundlag for deres arbejde. Se fx B. Molde, *Källorna till Christian III:s Bibel 1550. Textfilologiska Studier i Reformationstidens danska Bibelöversättningar*. Lund: C.W.K. Gleerup / København: Rosenkilde og Bagger 1949.
  2. Foruden den danske *Christian den Tredjes Bibel*, som også blev udbredt i Norge, er der den svenske *Gustav Vasas Bibel* fra 1541 og den islandske *Gudbrands Bibel* fra 1584.
  3. Det Nye Testamente 1524 (*Christian den Andens Nye Testamente*), Frans Vormordsens Psalter-oversættelse fra 1528, Christiern Pedersens oversættelse af Det Nye Testamente fra 1529 og hans Psalter-oversættelse fra 1531, Hans Tausens oversættelse af De Fem Mosebøger fra 1535 samt Peder Tidemands oversættelser af Dommernes Bog fra 1539 og af Jesus Siraks Bog og Visdommens Bog fra 1541.

- 1) Den norrøne *Stjórn*; den omfatter bøgerne fra Genesis til 2 Kongebog,
- 2) *Fornsvenska Pentateukparafrase*; den omfatter, som navnet siger, de fem Mosebøger. Hertil er senere føjet oversættelser af forskellige gammeltestamentlige og apokryfe bøger og Apokalypsen,
- 3) *Gammeldansk Bibel*; den omfatter, ligesom *Stjórn*, bøgerne fra Genesis til 2 Kongebog.

I det følgende vil jeg først give en præsentation af det norrøne og det svenske bibelværk. Dernæst vil jeg koncentrere mig om Gammeldansk Bibel med inddragelse af de to andre skandinaviske værker som sammenligningsmateriale. I fremstillinger af bibeloversættelsernes historie⁴ nævnes Gammeldansk Bibel gerne som den ældste eksisterende bibeloversættelse på dansk, men meget mere end en kort notits bliver det sjældent til. Og nogen voldsom interesse blandt teologer har den ikke aftvunget. Det er især litterater, sprogfolk og middelalderhistorikere, der har viet den opmærksomhed.⁵ Derimod har de to andre skandinaviske værker påkaldt sig større opmærksomhed i forskningen. Der foreligger flere nyere tekstudgaver, artikler og monografier om hver af dem, og der er også foretaget sammenligninger mellem de to.⁶ Mig bekendt er der imidlertid ingen, der har sammenholdt alle tre skandinaviske middelalderoversættelser.

2. *Stjórn*

Siden 1600-tallet har navnet *Stjórn* været den gængse betegnelse for det norrøne bibelværk. Det er ikke et navn, der optræder i værket selv, og det findes heller ikke i andre middelalderlige kilder. Men i et af manuskripterne er det anført af den islandske håndskriftsamler Arní Magnússon (1663-1730), og det har siden været den gængse betegnelse. Ordet betyder ”styrelse”, og man gætter på, at man med denne betegnelse har villet karakterisere indholdet af værket som Guds *styrelse* af sit folk fra skabelse til eksil. En anden forklaring er, at navnet *Stjórn* afspejler den opfattelse af værket, at det indeholder Guds ord, der *styrer* eller *leder* læseren eller tilhøreren til den rette livsførelse.

-
4. C.J. Brandt, Udsigt over vore danske bibeloversættelsers historie. *Smaaskrifter til oplysning for kristne*. Udgivne af Dr. Fredrik Nielsen. København: Karl Schönbergs Forlag 1889. P.G. Lindhardt, *Bibelen og det danske Folk*. København: Nyt Nordisk Forlag 1942. P. Otzen, *Hvorledes danskerne fik deres bibles*. København: P. Haase & Søn 1949. B. Ejrnæs, *Skriftsynet igennem den danske bibels historie*. Forum for Bibelsk Eksegese 6. København: Museum Tusulanums Forlag 1995. For en lidt nærmere behandling af Gammeldansk Bibel, se H. Bach, *Bibeloversættelser før Christian III's danske Bibel*, i B. Molde (red.), *Bidrag til den danske bibels historie*. København: Rosenkilde og Baggens Forlag 1950, 7-29.
  5. Fx P. Dahlerup, *Dansk litteratur. Middelalder. 1. Religiøs litteratur*. København: Gyldendal 1998, 535-40. N. Haastrup, En latinsk bibel på dansk. Omkring Thott 8 2°, den ældste danske bibeloversættelse fra slutningen af 1400-tallet, i E. Petersen (red.), *Levende ord & lysende billeder. Den middelalderlige bogkultur i Danmark. Essays*. København: Det Kongelige Bibliotek; Højbjerg: Moesgård Museum 1999, 173-84.
  6. *Stjórn* foreligger i følgende tekstudgaver: C.R. Unger (ed.), *Stjorn. Gammelnorsk bibelhistorie. Fra verdens skabelse til det babyloniske fangenskab*. Christiania: Feilberg & Landmarks Forlag 1862. D.A. Seip (ed.), *Stjórn Am 227 fol. A Norwegian version of the Old Testament transcribed in Iceland. With an introduction by Didrik Arup Seip*. Corpus Codicum Islandicorum Vol XX. København: Ejnar Munksgaard 1956. En glimrende monografi om *Stjórn* er R. Astås, *Et bibelverk fra middelalderen. Studier i Stjórn 1-2*. Oslo: Novus 1987. Se også R. Astås, *An old Norse biblical compilation. Studies in Stjórn*. New York: Lang 1991, samt I.J. Kirby, *Bible Translation in Old Norse*. Université de Lausanne XXVII. Genève: Librairie Droz 1986. Den fornsvenska Pentateukparafrase er udgivet af G.E. Klemming, *Svenska medeltidens bibel-arbeten, efter gamla handskrifter I-II*. Samlingar utgifna av Svenska fornskrift-sällskapet 9. Stockholm 1848-53; og af O. Thorell, *Fem Moseböcker på fornsvenska enligt Cod. Holm. A 1*. Samlingar utgivna av Svenska fornskrift-sällskapet 60. Uppsala 1959. Se også O. Thorell, *Fem Moseböcker på fornsvenska. En språklig undersökning på grundval af de bevarade handskrifterna*. Nordiska tekster och undersökningar 18. Stockholm/Köpenhamn 1951. En sammenlignende undersøgelse af *Stjórn* og Fornsvenska Pentateukparafrase foreligger i L. Wollin, *Stjórn och Pentateukparafrasen. Ett samnordiskt dominikanprojekt i högmedeltiden? Arkiv för nordisk filologi* 116 (2001), 221-99.

Værket kendes fra flere fornemt illuminerede manuskripter og fragmenter af manuskripter fra 1300-tallet, der formodentlig er skrevet i Island.⁷ Kun et enkelt af dem indeholder hele værket (AM 226 fol.). Det befinder sig i den del af den arnamagnæanske samling, som forblev i København, da man fra 1970'erne og fremefter udleverede de islandske håndskrifter til Island.

Formodentlig blev værket skabt i Norge i løbet af de første årtier af 1300-tallet. Det er forsynet med en prolog, der oplyser, at det var den norske konge Håkon V Magnusson (1299-1319), der beordrede værket udfærdiget, og at det skulle læses højt om søndagen og på andre festdage for ”de gode mænd”, dvs. kongens betroede mænd. Formålet med værket skulle altså være at bibringe kongens mænd bibelkundskab. Desuden omtaler prologen, at de bibelske tekster er blevet udbygget med materiale fra andre kilder, og der nævnes to kendte værker fra middelalderen, *Historia Scholastica* af Petrus Comestor (død o. 1178) og *Speculum Historiale* af Vincentius Bellovacensis (Vincent af Beauvais) (død 1264).

Tilblivelseshistorien er ganske kompliceret, og forskellige teorier er fremsat, som jeg her ikke skal redegøre for i detaljer. Der er dog konsensus om, at værket består af tre dele (som man ganske enkelt benævner *Stjórn I, II* og *III*); at dømme ud fra manuskripterne og ud fra indhold, sprog og stil har de tre dele hver deres tilblivelseshistorie, men er nu sat sammen og udgivet som et sammenhængende værk. *Stjórn I*, der omfatter Genesis 1 – Exodus 18, antages at være den yngste del. Den er baseret på Vulgata og på andre kilder. Det er karakteristisk, at værkets ophavsmænd har forholdt sig ganske frit til Vulgatas tekst: der er passager, der fremtræder som parafrase snarere end som egentlig oversættelse; af og til er bibelteksten forsynet med kommentarer og fortolkninger; og nogle steder er der interpoleret materiale fra middelalderens bibelværker, først og fremmest de to værker, der er nævnt i prologen, *Historia Scholastica* og *Speculum Historiale*. Det er derfor helt på sin plads at betegne denne del af *Stjórn* som et kompilatorisk værk, sammensat som det er af både bibelsk og ikke-bibelsk materiale.

Stjórn II, som indeholder resten af Pentateuken, har en helt anden karakter. Her er Vulgata kilden, og vi finder ikke materiale fra andre kilder interpoleret i de bibelske tekster. Det betyder dog ikke, at teksten er en ordret oversættelse af Vulgata. Længere passager kan enten være udeladt eller sammenfattet i kort form. Man antager, at denne del af *Stjórn* repræsenterer en ældre oversættelse fra 1200-tallet, måske endda fra 1100-tallet. Resten af værket, *Stjórn III*, der går fra Josvas Bog til og med 2 Kongebog, menes også at bygge på en ældre norrøn oversættelse, fra begyndelsen af 1200-tallet. Ligesom *Stjórn I* er denne del præget af, at ikke-bibelsk materiale er indarbejdet i bibelteksterne, og vi finder ofte kommentarer, der giver en typologisk tolkning af de gammeltestamentlige tekster: gammeltestamentlige figurer ses som typer på Kristus.

Selv om de tre dele altså har hver sin oprindelse og hver sit særpræg i måden at behandle det bibelske stof, fremtræder de dog som ét sammenhængende værk i den forstand, at det bibelske materiale fra Genesis til 2 Kongebog fungerer som en form for rygrad gennem hele værket; det er den bibelske fortælling, der strukturerer det stof, der er interpoleret.

Vi kan altså karakterisere ophavsmanden (eller ophavsmændene) til *Stjórn* som en kombination af bibeloversætter, kompilator, parafrastiker og kommentator. Han har komponeret et særegent værk ud af sine kilder under udfoldelse af såvel intellektuel aktivitet som en god portion kreativitet. Men det skal understreges, at selve måden at behandle det bibelske materiale ikke er enestående. Det er en praksis, som kendes fra andre europæiske lande i middelalderen: at bringe bibelsk og ikke-bibelsk materiale sammen til en helhed. *Stjórn* synes således at tilhøre en fælles europæisk middelalderlig genre *historiebibelen*.

3. Fornsvenska Pentateukparafrase

Det ældste eksisterende svenske værk, Pentateukparafrasen, stammer antageligt fra 1300-tallet og kendes fra to manuskripter,⁸ det ene fra omkring 1430, som findes på Det Kongelige Bibliotek

7. De vigtigste manuskripter er AM 226 fol. (Den Arnamagnæanske Samling, København) og AM 227 fol. (Arni Magnusson Instituttet, Reykjavik).

8. Cod. Thott 4 (Det Kgl. Bibliotek, København); Cod. Holm. A 1. (Kungl. Biblioteket, Stockholm).

i København, det andet fra 1526; det sidste omfatter også oversættelser af andre gammeltestamentlige og apokryfe bøger samt Apokalypsen. Det findes på Kungliga biblioteket i Stockholm. I det ældste af manuskripterne, det fra omkring 1430, står der som overskrift til hele værket ”*Assit principio sancta maria meo* (dvs. Måtte den hellige Maria bistå mig, når jeg begynder). Her begynder biblia in swensko”. Men ingen af manuskripterne giver nogen information om værkets ophavsmand, oprindelsessted og -tid, og heller ikke fra andre kilder kan der hentes sikre oplysninger om det. Ganske vist har det været hævdet, at forfatteren var Birgitta af Vadstenas skriftefader, Matthias, som var en lærd teolog (død o. 1350), og man har henvist til middelalderlige kilder, der beretter, at Birgitta lod foranstalte en bibeloversættelse på svensk. Men at den omtalte oversættelse skulle være identisk med den svenske Pentateukparafrase, som vi kender fra de to manuskripter, er der intet bevis for.

Ligesom Stjórn er den svenske Pentateukparafrase baseret på Vulgata, suppleret med en mængde stof fra andre kilder. Det er karakteristisk, at nogle passager fremtræder som en ord-for-ord oversættelse af Vulgatas tekst, mens andre dele, især lovstoffet i Exodus – Deuteronomium, er parafaseret eller forkortet. Vi finder ofte tilføjelser i form af glosser, kommentarer og fortolkninger, som er indarbejdet i de bibelske tekster, og også her får gammeltestamentlige figurer og begivenheder en typologisk tolkning. Talrige steder er der henvisninger til Kristus eller andre skikkelser fra Det Nye Testamente. Dertil kommer, at der findes store mængder af ikke-bibelsk materiale, der er hentet fra middelalderens eksegeter: Petrus Comestor, Thomas Aquinas, Petrus Lombardus og Augustin, og dette materiale er hovedsageligt samlet i to omfattende introduktioner, den ene en genfortælling af den bibelske historie fra Adam til Alexander den Store med udblik til makkabærtiden og Jesus, den anden en diskussion af bibelsk-filosofiske emner, der behandler en række spørgsmål, som fx: Hvor mange himle er der? Blev mand og kvinde skabt samtidig? Hvor ligger Paradis? Desuden afsluttes hele værket med et afsnit med bibelsk-filosofiske spørgsmål.

Det vil altså sige, at den svenske Pentateukparafrase kan betegnes som et kompilatorisk værk, der henter materiale ikke kun fra Det Gamle Testamente selv, men tillige fra andre kilder. Ligesom Stjórn tilhører den *historiebibel*-genren. Også den svenske forfatter kombinerer oversættelse, parafrase, compilation, kommentering og fortolkning ligesom sin norsk-islandske kollega, og ydermere synes ophavsmændene til disse to nordiske værker delvis at trække på de samme kilder. Det rejser naturligvis det spørgsmål, om der er en indbyrdes afhængighed mellem disse to værker. Det vil jeg ikke gå ind på i denne sammenhæng, men vil kort nævne en interessant undersøgelse af den svenske sproghistoriker Lars Wollin.⁹ Han mener ikke, at der er nogen direkte afhængighed mellem de to værker, men antager, at de begge er afhængige af en fælles latinsk kilde, en bearbejdet udgave af Pentateuken, baseret på Vulgata, med interpoleret materiale fra andre kilder, og han argumenterer for, at ophavsmændene til Stjórn og den svenske Pentateukparafrase har tilhørt et fælles socialt og intellektuelt miljø, et miljø der har rødder i dominikanerordenen, som spillede en vigtig rolle i Norden i de sidste århundreder af middelalderen.

Som nævnt optræder Pentateukparafrasen også i et yngre manuskript fra 1526, et pragtfuldt illumineret håndskrift, som angiveligt er skrevet i birgittinerklosteret i Vadstena, og det indeholder desuden tre andre senere oversættelser; den ene omfatter Josvabogen og Dommerbogen, den anden Judits Bog, Esters Bog, Ruths Bog og Makkabærbøgerne og den tredje Johannes' Åbenbaring. De to første af disse tre oversættelser er forsynet med kolofoner, og af dem fremgår det, at oversættelserne er blevet til i slutningen af 1400-tallet og begyndelsen af 1500-tallet, den ene i birgittinerklosteret i Vadstena og den anden i birgittinerklosteret i Nådendal i Finland. I modsætning til Pentateukparafrasen er alle disse tre oversættelser baseret på Vulgatas tekst, uden at der er ikke-bibelsk materiale indarbejdet. Kun yderst få glosser og kommentarer forekommer. Derfor må disse senere oversættelser betegnes som *bibeloversættelser* i egentlig forstand, tro mod Vulgatas tekst som de er.

9. Stjórn och Pentateukparafrasen. Se note 6.

4. Gammeldansk Bibel

”Den ældste danske bibeloversættelse”, som Gammeldansk Bibel med rette er blevet kaldt,¹⁰ findes kun i et enkelt håndskrift, der omfatter en oversættelse af Genesis – 2 Kongebog.¹¹ Håndskriftet, som befinder sig på Det Kongelige Bibliotek i København, er velbevaret. Det omfatter i alt 319 blade i lille folioformat. Desværre er de første blade, et par eller måske flere, gået tabt, så vi har ikke begyndelsen af manuskriptet bevaret. De første læselige ord er fra Gen 2,9. På det sidste blad af manuskriptet ender teksten meget abrupt i anden linje, midt i en sætning fra 2 Kong 23,18. Tilsyneladende har skriveren af en eller anden grund måttet afbryde sit arbejde og har ikke genoptaget det. Det vil altså sige, at hverken begyndelsen eller slutningen af værket eksisterer. Det er normalt her, man kan finde oplysninger om manuskriptets oprindelse; men hverken i manuskriptet selv eller i andre kilder fra samtiden er der noget at hente om det, så vi har ingen sikker viden om, hvem ophavsmændene er, hvornår og hvor værket er blevet til, med hvilket formål det blev skabt, og hvilken udbredelse det har haft. Hvad der kan siges om disse spørgsmål, er derfor behæftet med den største usikkerhed. Heller ikke titlen på værket har vi nogen oplysninger om.

Der er dog nogenlunde enighed om at datere håndskriftet til 1400-tallet; tidligere var man tilbøjelig til at mene, at det var skrevet på en jysk dialekt; det hedder ”jæn” og ”jæt” i stedet for ”en” og ”et”, og det har fået nogle til at gætte på, at det stammer fra et jysk kloster, måske birgittinerklosteret i Mariager, en formodning der er støttet af en iagttagelse af lighed med skrifter, der notorisk stammer herfra.¹² Men det er som nævnt ganske usikkert. Manuskriptet menes at være en kopi af et ældre forlæg, men heller ikke det er der fuldstændig enighed om.

Første gang, vi finder manuskriptet omtalt, er i 1745. Det år præsenterede professor Marcus Wöldike det i et foredrag med titlen ”Efterretninger om en meget gammel dansk Bibel”, som han holdt i Videnskabernes Selskab, der var oprettet et par år før under navnet ”Det Kiøbenhavnske Selskab af Lærdoms og Videnskabers Elskere”.¹³ På det tidspunkt befinder bibelmanuskriptet sig i grev Otto Thotts berømte bogsamling, en samling som han testamenterede til Det Kongelige Bibliotek. Hvordan det er kommet i Ottos Thotts besiddelse, og hvor det har befundet sig indtil da, melder historien intet om. Men at det har været flittigt læst i de mellemliggende århundreder, vidner en mængde senere notater om, der er skrevet til i marginen. Nogle af dem er dateret, fx en bemærkning, der er anført ud for slutningen af Deut 22: ”Den 11 Septembris Anno 1657 læste Jeg ikke i denne bog.”

Størstedelen af håndskriftet, nemlig til og med Ruths Bog, blev udgivet i 1828 af Christian Molbech,¹⁴ resten, dvs. Samuelsbøgerne og Kongebøgerne, foreligger i dublikeret form, foranstaltet af Det danske sprog- og litteraturselskab i 1969 til brug for Ordbog over det ældre danske Sprog.¹⁵

10. Jf. titlen på Chr. Molbechs udgivelse af manuskriptet i 1828, se note 14.

11. Cod. Thott 8 fol. (Det Kgl. Bibliotek, København).

12. I sit forord til udgivelsen af manuskriptet peger Molbech på, at ortografi og sprogets karakter har ligheder med en samling af oversatte skrifter af kirkefædre (Codex Regius 1586), som var skrevet i Mariager Kloster 1488.

13. Foredraget blev året efter udgivet i i selskabets ”Skrifter”: M. Wöldike, Efterretning om en meget gammel Dansk Bibel som findes Manuscript i Høyædle og Høy-Velbaarne Herr Conferentz-Raad Otto Thottes Bibliothek. *Skrifter, som udi Det Kiøbenhavnske Selskab af Lærdoms og Videnskabers Elskere ere fremlagte og oplæste i Aaret 1745*. II. København 1746.

14. *Den ældste danske Bibel-Oversættelse eller det gamle Testamentes otte første Bøger, fordanskede efter Vulgata*. Første gang udgivne, efter et Haandskrift fra det femtende Aarhundrede i det store Kongelige Bibliothek, med Anmærkninger og et dansk-latinsk Glossarium af Christian Molbech. København 1928.

15. *Gammeldansk bibeloversættelse. Den utrykte del I-IV*. Dublikeret til brug for Ordbog over det ældre danske Sprog. Det danske sprog- og litteraturselskab 1969.

Oversættelsen er tydeligvis baseret på Vulgata. Det er bemærkelsesværdigt, at ophavsmanden til Gammeldansk Bibel først og fremmest arbejder som bibeloversætter – ikke som kompilator, parafrastiker eller kommentator sådan som hans svenske og norsk-islandske kolleger. Hvert ord i Vulgatas tekst er gengivet nidkært og omhyggeligt. I sin bestræbelse på at være så tekstnær som muligt går oversætteren så vidt, at han også overfører særegne latinske konstruktioner og syntaks, og det betyder, at den danske tekst undertiden er næsten umulig at få mening i. Et fremtrædende træk i oversættelsen er den såkaldte *skullende-konstruktion*: når oversætteren skal give latinsk gerundium/gerundiv og futurum participium, konstruerer han et ord, der er sammensat af verbet og ”skullende” såsom ”drykkeskullændhe” (drikkeskullende), ”fødheskullendhe” (fødeskullende) og ”jngongeskullændhe” (indgåskullende). Fx hedder det i Gen 2,10 om floden der udsprang i Eden og vandede haven: ”Ok en flodh wtgik aff lusteligheetz stædh til at innewædhe skullændhe paradiseth”.¹⁶

Et andet særpræg er oversætterens forkærlighed for *synonymer*; et og samme ord i den latinske tekst gengiver han ved to synonymer i den danske. Fx er slangen (eller ”ormen” som det hedder) i Edens have ikke bare klogere, men ”klogeræ og kyndere (kyndigere)”, og Gud lod ikke blot en dvale falde over Adam, men en ”dwalæ eller søffn”. Den særlige *latinske syntaks* skinner igennem fx i gengivelsen af udsagnet i Gen 2,18 om, at det ikke er godt, at menneskets er alene: ”Thet ær ikke goth man at ware enæ”.¹⁷ Af og til føler oversætteren trang til at demonstrere sin *etymologiske viden* og gavmildt dele ud af den til sine læsere, som når han fx i Gen 2,23 lader det latinske ord for kvinde, som her er anvendt i Vulgata, ”virago”, stå uoversat, men ledsager det af en – noget vidtløftig – forklaring på dets betydning: ”Hon skalt kallæs virago a latinæ, forthy hon ær taghen aff man fforthy vir thet ær man ok ago jæk gør”.¹⁸ Oversætteren synes at være så ivrig efter at demonstrere sine latinkundskaber, at han ikke kan dy sig for at indvi sine læsere i nuancer og detaljer ved de latinske ord og fraser, også selv om det ikke altid er lige overbevisende.

Det er tydeligt, at oversætteren har haft som mål at levere en fuldstændig tekstnær oversættelse, der ikke alene gengiver teksten ord for ord, men også det latinske sprogs særheder. Det gør det vanskeligt, af og til ligefrem umuligt, at få mening i den danske tekst, hvis ikke man har den latinske tekst ved siden af. Som oversættelsestype fremtræder denne ældste danske bibeloversættelse således som den diametrale modsætning til det sidste skud på danske bibeloversættelsers stamme *Den Nye Aftale*, der udkom i november 2007.

Det får mig til her at inddrage nogle oversættelsesteoretiske betragtninger, som Geert Hallbäck kom med i et glimrende foredrag om oversættelsestyper, som han holdt på en temadag om bibeloversættelse på Det Teologiske Fakultet i København i november 2007;¹⁹ anledningen til temadagen var dels udgivelsen af *Den Nye Aftale*, dels 400-året for den første danske oversættelse fra grundsproget, *Resens oversættelse*. I stedet for – som det ofte gøres – at skelne mellem to oversættelsestyper: en mening-for-mening oversættelse versus en ord-for-ord oversættelse, nuancerer Geert Hallbäck sagen, og på sin vanlige krystalklare facon opridser han tre sondringer: for det første mellem kildesprogsorienterede og målsprogsorienterede oversættelser; for det andet mellem udtryksbaserede og meningsbaserede oversættelser, og for det tredje mellem markerede og umarkerede oversættelser. Geert Hallbäck's pointe er, at ”[d]e fleste oversættelser følger en slingrende linje mellem disse yderpunkter.” Det uddyber han ved at understrege, at ”[d]en helt konsekvente oversættelse vil selvfølgelig enten være kildesprogsorienteret, udtryksbaseret og

16. Vulgata: et fluvius egrediebatur de loco voluptatis ad inrigandum paradisum.

17. Vulgata: non est bonum esse hominem solum.

18. Vulgata: haec vocabitur virago quoniam de viro sumpta est.

19. Foredraget er trykt i publikationen *Bibeloversættelser. Fra Resens oversættelse 1607 til Den Nye Aftale 2007*. Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet: Center for Studiet af Bibelens Brug 2008, 14-25.

markeret eller målsprogsorienteret, meningsbaseret og umarkeret.” Og han konstaterer, at ”det er sjældent at finde sådan en oversættelse i praksis.” (s. 16).

Jeg vil hævde, at Gammeldansk Bibel repræsenterer en sådan oversættelsestype. Den er *orienteret mod kildesproget*, dvs. latin, i en sådan grad, at den visse steder er vanskelig at forstå uden kendskab til dens latinske forlæg; den er *udtryksbaseret* i den forstand, at den i stedet for at udtrykke meningen ved hjælp af en kurant dansk vending overfører de latinske vendinger, grammatiske former og syntaktiske konstruktioner til dansk, og den er *markeret* ved at anvende et dansk, der – påfaldende som det er – gang på gang gør opmærksom på sig selv.

”En latinsk bibel på dansk” er den blevet kaldt.²⁰ Man kan vanskeligt forestille sig denne oversættelse beregnet på oplæsning, og der er forskere, der tænker sig, at dens målgruppe ikke har været den ikke-latinkyndige læser- eller tilhørerskare, som skulle have formidlet Bibelens budskab på deres modersmål, men at værket snarere er møntet på en latinkyndig læserkreds, hvis kundskaber ikke er de bedste, og som derfor kunne have brug for en støtte til at læse den latinske bibel – en slags hjælpeoversættelse.²¹ At *det* har været dens funktion, kunne støttes af den omstændighed, at den af ydre er forholdsvis uprætentios uden illuminationer eller illustrationer som fx håndskrifterne til Stjórn eller det yngste af de to manuskripter til den svenske Pentateukparafrase.

Så vidt håndskriftet og dets historie, oversættelsens særpræg og værkets formål. I det følgende vil jeg koncentrere mig om et enkelt aspekt ved denne oversættelse. Jeg fremhævede før, at Gammeldansk Bibel havde et markant andet præg end dens svenske og norske modstykker ved ikke at inkorporere den store mængde af ikke-bibelsk stof, som de begge gør. Så meget mere påfaldende er det, at der fem steder er interpoleret ikke-bibelsk materiale. Netop fordi det er undtagelsen, påkalder disse tilføjelser sig særlig opmærksomhed, og vi vil derfor gå nærmere ind på dem.

a) Tillæg til Ex 13,19

Det første tillæg finder vi ved Ex 13,19. Dette vers indeholder en notits om, at Moses ved udgangen af Egypten tog Josefs ben med til det forjættede land; det havde den døende Josef i sin tid givet israelitterne befaling om. I forlængelse af denne notits følger i Gammeldansk Bibel en beretning om, hvordan *det* foregik: Da israelitterne skulle forlade Egypten, var Nilen gået over sine bredder med det resultat, at Josefs grav nu befandt sig et sted i vandmasserne, og israelitterne var derfor ikke i stand til at lokalisere den. Men mirakuløst dukkede der et får op, som svømmede rundt i vandet, og bistået af en engel viste fåret dem graven, hvorefter Moses kunne tage Josefs ben og bringe dem til det forjættede land, hvor patriarkerne lå begravet.

Der er ikke angivet nogen kilde til dette tillæg, som er fuldstændig inkorporeret i bibelteksten, som var det en del af den. Hverken med hensyn til fortælle teknik eller skrivepraksis er der noget, der adskiller tillægget fra bibelteksten; kun en anførelse i marginen af ordet ”Glosa” antyder, at noget er tilføjet.

Et lignende tillæg findes i den norrøne Stjórn (men derimod ikke i den svenske Pentateukparafrase), her med en eksplicit kildeangivelse: Historia Scholastica, altså Petrus Comestors historiebibel. Det viser sig da også, at den version af beretningen, som er indarbejdet i Stjórn, ligger tæt op ad Petrus Comestors latinske tekst.²² Ifølge denne udgave af legenden afsløres stedet for Josefs grav ikke af et svømmende får som i Gammeldansk Bibel, men derimod af en guldplade, hvorpå Moses havde skrevet tetragrammet; denne plade, fortælles det, blev lagt på vandet og flød af sted, og dér, hvor den standsede, var graven. Josefs ben blev så gravet op og

20. Jf. titlen på N. Haastrups artikel: ”En latinsk bibel på dansk. Omkring Thott 8 2°, den ældste danske bibeloversættelse fra slutningen af 1400-tallet”.

21. Således Haastrup, En latinsk bibel på dansk, 181.

22. Historia Scholastica. Liber exodi Cap. XXVII.

bragt med på på den vanskelige rejse, hvor de viste sig at besidde profetiske evner, som israelitterne kunne drage nytte af. *Historia Scholastica* bringer desuden den oplysning, at hebræerne beretter om, at der pludselig stod et får i nærheden af dem, som talte til dem. Det tog de med sig gennem ørkenen, og med henvisning til Sl 80,2 (du, der fører Josef som et får) identificerede de fåret med Josef.

Historia Scholastica har altså to fortællinger i tilknytning til notitsen i Ex 13,19 om, at Moses tog Josefs ben med sig ved opbruddet fra Egypten: en, der handler om, hvordan man fandt Josefs grav i Nilen ved hjælp af guldpladen med tetragrammet, og en om rejsen gennem ørkenen med Josefs ben, der udfolder profetisk virksomhed under rejsen. Dertil kommer henvisningen til ”hebræernes” overlevering om det talende får, der er identisk med Josef, og som israelitterne fører med gennem ørkenen. Tillægget til Ex 13,19 i Gammeldansk Bibel har en del af de samme motiver som dem, der indgår i *Historia Scholastica*, men kombineret på en anden måde: fåret, der i den danske version ikke er talende som i ”hebræernes overlevering”, men svømmende, har den funktion, som i *Historia Scholastica* tillægges guldpladen: at finde frem til stedet for Josefs grav, mens det derimod ikke har nogen funktion på rejsen. Endelig tildeles Moses selv en lidt mere aktiv rolle end i *Scholastica Historia*.

b) Tillæg til Num 12,15

Det næste tillæg findes i forlængelse af Num kap. 12, fortællingen om Mirjams og Arons oprør mod Moses i anledning af hans giftermål med en etiopisk kvinde. I dette tilfælde introduceres tillægget som noget, der ikke hører med til bibelteksten, idet ophavsmanden til Gammeldansk Bibel meddeler, at han her skriver ”to mærkelige ting, som vor Herre gjorde med Moses, en i hans barndom, en andet i hans ungdom”; han tilføjer, at han ikke har kunnet ”hitte” dem i Bibelen og anfører *Historia Scholastica* som kilde. Også her er det altså Moses, der er hovedpersonen.

Første del af tillægget fortæller om Moses’ barndom, som han tilbragte i faraos hus. Faraos nærede beundring for den lille Moses, og en dag fandt han morskab i at sætte sin krone med et billede af en afgud på hovedet af drengen. Men Moses skyndte sig at rive kronen af hovedet og smide den fra sig, så den gik i stykker. Det vakte vrede hos en egyptisk præst, som overværede optrinet, og han fór løs på drengen, angiveligt fordi han havde fået en guddommelig åbenbaring om at dræbe ham; det lykkedes imidlertid ikke, takket være faraos og en vismands mellemkomst. De mente nemlig, at drengen havde handlet impulsivt og i uvidenhed. For at bevise, at det forholdt sig sådan, foranstaltede de en prøve: Moses fik lagt nogle gløder på tungen, som derved blev beskadiget, og det bemærkes, at hebræerne mente, at det var årsag til hans talefejl. Beretningen om ”den første mærkelige ting” om Moses slutter med at omtale Moses’ skønhed, som vakte dyb beundring hos alle.

Sådan som historien er fortalt i Gammeldansk Bibel, følger den i det store og hele den version, vi finder i Petrus Comestors *Historia Scholastica*.²³ Men det er tydeligt, at der mangler en vigtig pointe. Det fremgår nemlig ikke klart, hvad proceduren med gløderne egentlig er en prøve på, hverken i Gammeldansk Bibel eller hos Petrus Comestor og i øvrigt heller ikke i *Stjórn*, der også – med reference til *Historia Scholastica* – har en version af historien. Pointen kan vi imidlertid finde i den svenske Pentateukparafrase, der ligeledes har en variant af historien. Her og i *Stjórn* er den dog ikke indarbejdet i Num 12, men derimod i Ex 2, hvor den unægtelig hører mere naturligt hjemme som en historie fra Moses’ barndom.

Det fremgår af den svenske version, som på flere punkter er mere udbygget, at formålet med prøven er at afgøre, om Moses’ voldsomme reaktion, nemlig at rive kronen af hovedet og kyle den til jorden, skyldtes ondskab eller uvidenhed. I denne version består prøven i, at drengen får stillet nogle gløder foran sig, og hvis det viser sig, at han holder fingrene fra gløderne – og det vil med andre ord sige: hvis han reagerer rationelt som en voksen – er der noget usædvanligt ved ham, og præsten, som i den svenske version er en biskop, har ret i at anse ham for farlig.

23. *Historia Scholastica. Liber exodi Cap. V.*

Hvis han derimod stikker hænderne ned i gløderne – det vil sige reagerer som et barn – er der ikke noget usædvanligt og farligt ved ham, og da vil det være klart for enhver, at han handlede i barnlig uvidenhed, da han smed kronen fra sig. Heldigvis viser det sig, at Moses reagerer som ethvert normalt lille barn vil gøre: han stikker sine hænder ned i gløderne og tager nogle af dem og putter dem i munden. Det var grunden til, at han aldrig lærte at tale rent. Men det redder hans liv, for alle kan nu indse, at det var af uvidenhed, at han var kommet til at ødelægge kronen.²⁴

Den anden mærkelige ting, som oversætteren har at fortælle om Moses, udspiller sig i hans ungdom og skildrer ham i rollen som feltherre. Baggrunden for Moses' aktion, berettes det, er den, at etiopierne engang hærgede Egypten. På anmodning fra egyptiske spåmænd, som havde fået et orakel om, at de skulle bruge en hebraisk mand, udleverede faraos datter nødtvungent den unge Moses, som blev sat i spidsen for den egyptiske hær. Gennem en udspekuleret list lykkedes det Moses at overmande etiopierne, og han indledte en belejring af byen Saba. Den etiopiske kongedatter forrådte sine landsmænd, så Moses kunne indtage byen, på den betingelse, at Moses ville gifte sig med hende. Det skete; Moses giftede sig med den etiopiske prinsesse. Det vakte hans søskende Arons og Mirjams mishag, og de gik i rette med ham. Historien ender – igen lidt uklart i den noget ubehjælpssomme oversættelse – med, at hustruen ikke ville følge med Moses tilbage til Egypten. Han vendte derfor hjem alene.

Også denne historie lægger sig tæt op ad sit forlæg i *Historia Scholastica*, som på sin side trækker på Josefus,²⁵ og både den svenske Pentateukparafrase og *Stjórn* har denne fortælling om Moses' felttog mod "blåmændene", som etiopierne her kaldes, og hans giftermål med den etiopiske prinsesse – i detaljerne med nogle varianter, men hovedlinjerne i fortællingen er de samme.

c) Tillæg til Deut 34,6

I modsætning til tillægget med de to mærkelige ting er det næste meget kort, kun en lille notits. Det findes i det allersidste kapitel af Pentateuken. Her er det igen Moses, det drejer sig om, men nu den døde Moses. Også her er der en eksplicit henvisning til den kilde, hvorfra teksten er taget, nemlig *Passionaria*, som er en betegnelse, der anvendes om den middelalderlige legende-samling *Legenda aurea* af Jacobus de Voragine (ærkebiskop i Genua i Italien, født ca. 1230). I dette tilfælde er der ingen paralleller i de to andre nordiske bibler, *Stjórn* og den svenske Pentateukparafrase. Notitsen er anbragt lige efter udsagnet om, at ingen vidste, hvor Moses' grav var, og den giver forklaringen på det: Vor Herre ville nemlig ikke kundgøre for israelitterne, hvor Moses' grav var, for at de ikke skulle betragte ham som gud og bede til ham. Derefter hedder det: "Men det står i *passionaria*, at djævelen sagde til sankt Mikael, at han ville vise jøderne Moses' grav. Det forbød sankt Mikael ham strengt."

I *Legenda aurea* optræder notitsen i en lidt anden version;²⁶ her er det ikke stedet for graven, som striden står om, men derimod Moses' lig. Men motivet med risikoen for, at israelitterne skal dyrke Moses som gud, indgår også her. I øvrigt findes denne fortælling om Moses' grav eller Moses' lig i mange varianter: Den optræder i *Historia Scholastica*, hos Filon og Josefus, hos Origenes, i Judas' Brev og i pseudepigrafen Moses' Himmelfart.²⁷ De indeholder hver især en række motiver, som også genfindes i andre kilder, men motiverne kombineres forskelligt i de forskellige kilder. I nogle kilder er engle medvirkende ved begravelsen, nogle har motivet med risikoen for dyrkelsen af Moses som gud, nogle beretter om Moses' optagelse i himlen, nogle

24. Også Josefus har en version af historien, *Antiquitates*, II. 232-37.

25. *Historia Scholastica*. Liber exodi Cap. VI og *Antiquitates*, II. 238-53.

26. *Legenda aurea*. Cap. CXLV. De sancto Michaelle archangelo.

27. *Historia Scholastica*. Liber deuteronomii Cap. XX. Filon, *De Vita Moses*, II. 288-91 og *Questiones et Solutiones in Genesis*, I. 86. Josefus, *Antiquitates*, IV. 323-26. Origenes, *De principiis*, III. 2,1. Judas Brev 9. Moses' Himmelfart 1,15; 10,12.14 og 11,7-9.

omtaler striden mellem Djævelen og Mikael, i nogle kilder drejer striden sig om Moses' grav, i andre om Moses' lig.²⁸

Fælles for de tre tillæg i Mosebøgerne i Gammeldansk Bibel er, at de alle har Moses som hovedperson, at de fortæller videre på den bibelske historie om Moses, og at man kan spore paralleller i litteratur fra antikken og middelalderen. Tilsammen bidrager de til at forherlige Moses ved at fremhæve hans skønhed, hans særegne status, hans heltegerninger, hans kløgt og hans retsindighed; dermed tilfører de den bibelske Moses-figur nye facetter.

d) Tillæg til 1 Sam 16,23

Det næste tillæg finder vi i tilknytning til fortællingen i 1 Sam 16 om David, der drev den onde ånd ud af Saul. Tillægget begynder således: "I Det Gamle Testamente drev David djævelen ud af Saul, i Det Nye Testamente gjorde han dette: ...", hvorefter der følger en temmelig ejendommelig fortælling. Kildeangivelsen Det Nye Testamente er i sig selv problematisk, og overhovedet at gennemskue, hvad der står i teksten, er ikke nemt. Syntaksen er vanskelig at få styr på – en manglende tegnsætning gør det just ikke lettere, pronominerne er tvetydige: "han" og "hun" bruges ikke kun om personer, men også om substantiver i maskulinum og femininum. Dertil kommer, at man et par steder kan have mistanke om skrivefejl.

Med den usikkerhed, som alt dette indebærer, lyder mit bud på en tolkning af teksten sådan: Den gammeltestamentlige beretning om Davids ud drivelse af den onde ånd (som identificeres med djævelen selv) har en pendant i Det Nye Testamente, hvor David også har været i funktion. Historien, der altså angiveligt står i Det Nye Testamente, drejer sig om en from mand, der skulle dø. Imidlertid ville hans sjæl ikke forlade kroppen af frygt for, at han skulle komme til at se djævelen. Da kom sjælens engel og bad den om at fare ud frivilligt med en forsikring om, at den ikke ville komme til at lide skade. Men lige meget hjalp det. Sjælen *ville* ikke ud. Så fór engelen bort og hentede David med hans citer, og David spillede nu for den døende, hvorefter sjælen gladelig fór ud! Midt i denne beretning er der en digression: Jomfru Maria bad engang sin søn om, at hun ikke skulle se djævelen, når hun døde.

Ophavsmanden til Gammeldansk Bibel har formodentlig også i dette tilfælde overtaget fortællingen fra et litterært værk. Men spørgsmålet er, hvilket værk der er tale om. Det allerede er godt gjort, at oversætteren (eller oversætterens forlæg) har kendt *Historia Scholastica* og *Legenda aurea*. Det er derfor nærliggende at gå til disse værker i eftersøgningen efter kilden til fortællingen. I *Legenda aurea* (*De assumptione beatae Mariae*) finder man noget, der kunne være forlæg for udsagnet om, at jomfru Maria bad sin søn om, at hun ikke skulle se djævelen, når hun skulle dø. Her er det ganske vist en engel og ikke sin søn, Maria beder til, men motivet med angsten for, at sjælen, der forlader den døendes krop, skal se djævelen, forekommer også her. Derimod synes hverken *Historia Scholastica* eller *Legenda aurea* at indeholde noget, der minder om selve historien om den døende mand, som David kom og spillede for.

Derimod findes der en parallel i en underhistorie af den tyske cisterciensermunk Caesarius af Heisterbach fra 13. årh.²⁹ Ganske vist optræder her ikke kun én engel, både Gabriel og Mikael er involveret; men situationen er den samme: De kan ikke formå en døende mands sjæl til at for-

28. Som et kuriosum kan jeg nævne, at jeg blev opmærksom på endnu en variant i en kilde, der i tid og miljø ligger uendelig fjernt fra Gammeldansk Bibel, nemlig i den Qumran-tekst, der går under betegnelsen Amrams Visioner (4Q543-549). Her er det ganske vist ikke Moses, der er hovedpersonen, men hans far Amram. De stridende er ikke Mikael og Djævelen, men to skikkelser, Melkisedek (den gode) og Melkiresha (den onde), og den person, striden står om, er ikke død, men levende. Igennem disse afvigelser kan man imidlertid godt skimte det samme motiv: kampen om en af fortidens helte mellem det godes og det ondes repræsentant.

29. Tysk cisterciensermunk i cistercienserklosteret Heisterbach ved Königwinter (ca. 1180 - ca. 1240). Legenden her figurerer som "Anhang" til 2. bog af *Libri VIII Miraculorum*. Trykt i A. Hilka (Hrsg.), *Die Wundergeschichte des Caesarius von Heisterbach*. Dritter Band. Bonn: Peter Hanstein Verlagsbuchhandlung 1937 (Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde 43, 3), 133-34.

lade kroppen. Den vil ikke frivilligt fare ud og er aldeles immun over for Mikael og Gabriels insisteren. Mikael anråber derfor Herren og hører derpå en røst, der bebuder at sende David med citeren og alle i Jerusalem, der spiller på strengeinstrumenter. Når sjælen hører dem, farer den ud og kan tages op til himlen med jubel, siddende i Mikael's hænder.

e) Tillæg til 1 Sam 25,44

Det sidste tillæg – det længste af dem alle – har også David som sin hovedperson. Det står i tilknytning til 1 Sam 25, som handler om Davids giftermål. Hvorfor tillægget er anbragt her, er uklart. Der er intet i 1 Sam 25, det hentyder til; derimod er der referencer til mange andre episoder fra den gammeltestamentlige Davidshistorie. Heller ikke i dette tillæg er der nogen angivelse af, hvor stoffet kommer fra, og endnu er det ikke lykkedes mig at identificere det. Der er en mængde detaljer i tillægget, som jeg ikke går i dybden med i denne sammenhæng; her nøjes jeg med at ridse hovedlinjerne op.

Det indledes med ordene ”Item figure aff Daudid”, og hermed er tillæggets særlige karakter antydet. For i modsætning til de øvrige tillæg, der alle har det til fælles, at de indeholder narrativt stof, som følger sig ind i og supplerer de bibelske fortællinger, er dette tillæg en egentlig *udlægning* af en række detaljer af bibelteksten. At gøre klart, hvad bibeltekstens enkelte bestanddele *betegner* eller *betyder* eller *udtydes* som – det er anliggendet i dette tillæg. Det er også bemærkelsesværdigt ved, at det indeholder en henvendelse rettet til David om at gå i forbøn for os: ”O Sankt David, bed for os!” En lignende henvendelse findes i øvrigt ved kapiteloverskriften til 1 Sam 31: ”Hjælp, sankt David!” Et enkelt sted, ved kapiteloverskriften til 2 Sam 6, er det Maria, der anråbes: ”Hjælp, Maria!”

Tillægget er klart i sin opbygning og falder i tre dele, hver del med sit særlige fokus. Alle tre dele fremhæver og forherliger David på de øvrige aktørers bekostning. Han tildeles udelukkende positive egenskaber og funktioner. Og alle tre dele peger ud over den gammeltestamentlige fortælling. I første del gives der en typologisk-allegorisk udlægning af skikkelser og begivenheder fra David-Saul-fortællingen med udgangspunktet i etymologier til navnene Saul, David og filistrene. Der fokuseres først og fremmest på Saul, som fremstilles som modbillede til David, men også filistrene indgår, ligesom der er et tilbageblik på Sodomas konge i Gen 14. Som modbillede til disse skikkelser, der alle ses som typer på Djævelen/Lucifer/djævlene, som faldt ned til jorden, fremtræder David som den retfærdige, og udsagnet om, at han under sin flugt fra Saul slår sig ned på stenen (1 Sam 23,25), udlægges om, at han tager sin tilflugt i Kristus (med henvisning til 1 Kor 10,4). Navneforklaringerne er også udgangspunkt for kommentaren til episoden i 1 Sam 31,8-9 om filistrenes behandling af den døde Saul og hans tre sønner. Det fortolkes som djævlens anslag mod mennesket for at få det til at synde, og ned i detaljerne udlægges bibelteksten allegorisk: Sauls klæder er nåden og dyderne, som han berøves, hans våben, som filistrene tager, de gode gerninger, og hans hoved, som de skærer af, er sindet eller viljen til at handle vel.

Den anden del af tillægget former sig som et resumé af markante begivenheder i Davids livshistorie – for så vidt i overensstemmelse med den gammeltestamentlige Davidshistorie, men systematiseret tematisk og stillet antitetisk op: tre gange bliver han salvet, tre gange bliver han forsmået. Først den afsluttende sætning rækker ud over Det Gamle Testamente ved at tolke episoden med konfrontationen mellem David og Goliat typologisk om Kristus og Djævelen: David, der blev hånet af Goliat, er et billede på Kristus, der blev forsmået af verden, skønt han besejrede Djævelen og frelste sit folk.

I sidste del af tillægget appliceres den gammeltestamentlige Davidfortælling på os, de aktuelle læsere. Nu er det David og os, der er i centrum; han fremstilles som den etiske og religiøse lærermester for os. Med henvisning til egne handlinger og udsagn viser David os de rette dyder, så vi kan handle godt mod andre; han får os til elske vor skaber, han lærer os ydmyghed og tålmodighed, og han giver os anvisning på at attrå Himmeriges glæde.

Tillæggene i Mosebøgerne tjente til at glorificere den bibelske Mosesfigur. Tillæggene i Samuelsbøgerne samler sig også om en af de bibelske helte, David, og fremhæver hans fortjenstfulde

egenskaber: hans underfulde musikalske evner, hans fromhed og retsindighed. Men tillæggene om David har en anden karakter end dem om Moses. Moses blev fremstillet som en person fra den bibelske, fortidige historie. Han forblev inden for det gammeltestamentlige univers. Det er ikke tilfældet med David. Han har en anden status. Han fremstilles både som en person, der peger frem mod Det Nye Testamente, og som en person, der er forbillede for os, ja ikke bare forbillede, men han optræder endda i rollen som forbeder for os. I kraft af den typologiske tolkning af de gammeltestamentlige tekster, som introduceres i disse tillæg, etableres der en forbindelse mellem Det Gamle og Det Nye Testamente. Og i kraft af, at David sættes op som forbillede og forbeder for os, etableres der en forbindelse mellem Det Gamle Testamente og de aktuelle bibellæsere.

5. Slutning

Lad mig til sidst pege på nogle perspektiver, der har med skriftsynet at gøre, og her vil jeg igen inddrage de to andre nordiske bibelværker. Vi kan konstatere, at en særlig interesse for Det Gamle Testaments narrative bøger er åbenbar i nordisk tradition i middelalderen. Ganske vist foreligger også andre dele af Bibelen end de narrative dele af Det Gamle Testamente oversat til de skandinaviske sprog i middelalderen, men de substantielle bibelværker, der eksisterer fra middelalderen, som er de tre, jeg her har behandlet, indeholder alle et korpus af de historiske gammeltestamentlige bøger. Ganske vist finder vi interpolationer med tillæg, kommentarer og fortolkningerne – og det gælder først og fremmest *Stjórn* og den svenske Pentateukparafrase – men materialet er struktureret som en fortælling af begivenheder med fokus på den bibelske *historie*. Når der af og til forekommer udeladelser eller forkortelser af større dele af bibelteksten – og igen er det *Stjórn* og den svenske Pentateukparafrase, der kan opvise eksempler på det, sker det typisk *ikke* i de narrative dele af Pentateuken, men i lovstoffet i Exodus – Deuteronomium, som ikke påkalder sig nogen synderlig interesse. Denne forkærlighed for den bibelske historie, der er afspejlet i de skandinaviske middelalderoversættelser, er der nogen, der ser som udsprunget af sagatraditionen, der er rodfæstet især i det vestsandinaviske område.³⁰

Men selv om den gammeltestamentlige tekst er det strukturerende element i disse bibelværker, er der intet, der antyder, at bibelteksten i sig selv blev anset for at have en særlig status sammenlignet med det materiale, der er tilføjet. Der synes ikke at være nogen grundlæggende forskel på den måde, hvorpå ophavsmændene behandler det bibelske materiale i forhold til det ikke-bibelske. Både *Stjórn* og den svenske Pentateukparafrase viser talrige eksempler på, at der er foretaget udpluk i begge typer kilder, og både bibelteksten og det interpolerede materiale er nogle gange parafaseret, forkortet eller udvidet, andre gange gengivet ord-for-ord. Generelt er bibeltekst og kommentarer vævet ind i hinanden og fremtræder ikke som forskellige typer tekster. Af og til er tilføjelser introduceret ved særlige formler, særlig i *Stjórn*, og nogle gange er interpoleret materiale markeret med ordet ”glosa”; men som selve teksten fremtræder, er der ingen skelnen mellem bibeltekst og tilføjet materiale.

Selv de senere svenske oversættelser og Gammeldansk Bibel, som holder sig tæt til bibelteksten, viser ikke noget tegn på, at bibelteksten betragtes som en hellig tekst. Som vi har set, holder den danske oversætter sig ikke tilbage for ganske ofte at tilføje et synonym til et ord i bibelteksten, som om det er en del af teksten, eller at komme med en nærmere forklaring – selv midt inde i en sætning – til et ord eller et idiom fra den latinske kilde.

Selv om alle tre skandinaviske bibelværker fra middelalderen indeholder de narrative dele af Det Gamle Testamente og altså fokuserer på den bibelske fortidige historie, sådan som den er fortalt i Det Gamle Testamente, efterlades deres læsere ikke i det gammeltestamentlige univers. I kraft af de kommentarer, der er vævet ind i teksten, understreges forbindelsen til Det Nye Testamente. Læsere konfronteres med nytestamentlige skikkelser og begivenheder og lejlighedsvis også med personer fra kirkehistorien, fx paver og biskopper. Dette er særligt fremtrædende i

30. Astås, *Et bibelverk fra middelalderen*, 98.

Stjórn og den svenske Pentateukparafrase. Igen og igen fortolkes gammeltestamentlige skikkelser som fx Josva, Jefta, Gideon og Samson som typer på Kristus i Stjórn. I den svenske Pentateukparafrase ses både Adams søvn i Gen 2 og Jakob på dødslejet i Gen 49 som pegende frem på Kristi død på korset. Selv i Gammeldansk Bibel med dens minimum af fortolkende materiale er Det Nye Testamente så at sige inddraget i den gammeltestamentlige historie. Vi så fx før, at David, foragtet af sine brødre og af Goliat, fik en typologisk tolkning som Kristus, foragtet af verden.

På den måde involveres skikkelser fra Det Nye Testamente som Jesus, Maria, Johannes Døber, Judas, Djævelen i de begivenheder, der fortælles om i Det Gamle Testamente, side om side med skikkelser som Adam, Jakob, Moses, Samson og David. Tekst og fortolkning danner en form for syntese, og i den henseende afviger disse middelalderoversættelser fra reformationstidens bibler, hvor bibelteksten er klart adskilt fra den fortolkning, som er afspejlet i fortaler, summarier, marginalnoter og illustrationer. Her er bibelteksten kvalificeret som en tekst med en særlig status – noget sådant er ikke tilfældet i de tre skandinaviske bibelværker fra middelalderen.